

VICENÇ M. ROSSELLÓ*

LA CARTOGRAFIA TAMBÉ ÉS
PER A (FER) LA GUERRA
(El mapa ortelià del Regne de València. 1584)

RESUM

El primer mapa impreso conocido del País Valenciano (Örtel, *Theatrum Orbis Terrarum*, 1584) es anónimo, pero hay sólidos indicios para atribuirlo a Jeroni Munyós y relacionarlo con una preocupación bélica. La hipótesis se apoya en la presencia de las 27 torres vigía litorales, en unos círculos de puntos que coinciden con poblamiento morisco y en la representación gráfica o toponímica de puntos “calientes” o peligrosos.

PALABRAS CLAVE: Cartografía histórica, A.Örtel, J.Munyós, moriscos, País Valenciano.

ABSTRACT

THE CARTOGRAPHY ALSO SERVE TO MAKE WAR (The Ortelian map of the Valencia Kingdom. 1584)

The first known map printed from the Valencia country (Örtel, *Theatrum Orbis Terrarum*, 1584) is anonymous, although there are substantial signs to ascribe to Jeroni Munyós and to establish a clear relationship with the war concern. The current hypothesis is been suggested by the presence of 27 watch coastal towers, a circles of dots which coincide with the Moorish settlements and the toponymical and graphical representation of the “hot” or dangerous spots.

KEY WORDS: Historic cartography, A.Örtel, J. Munyós, Moorish, Valencia country.

El llibre d'Yves Lacoste (1976) va popularitzar l'eslògan “La géographie, ça sert d'a-bord à faire la guerre”, aquells anys que més aviat se'ns predicava fer l'amor. Tenint en compte que un geògraf, segles enrere, era un mapista –un pintor de la terra–, els lectors em permetran estrafer la dita, canviant o traduint al llenguatge actual: la cartografia també serveix per a fer la guerra. Això ve a tomb davant les poques dades que tenim sobre l'origen i la motivació del primer mapa imprès conegut del País Valencià i les possibles circumstàncies del seu aixecament.

Per a començar cal saber que el mapa en qüestió, titulat *Valentiae regni... typus*, té dues versions publicades ambdues a Anvers formant part del *Theatrum Orbis Terrarum* d'Abraham Örtel, una el 1584 i l'altra el 1592. Després, la rècula de rèpliques i plagis és tan nombrosa que fa molt mal de seguir-la.

* Departament de Geografia. Universitat de València.
Fecha de recepción: marzo 2005. Fecha de aceptación: abril 2005.

1. LA CIRCUMSTÀNCIA GEOPOLÍTICA

El país dual, que durant segles va ser el regne de croats fundat per Jaume I, mantingué molt de temps un front interior entre cristians i musulmans o mudèjars que a la llarga es tornarien moriscs. La revolta primerenca d'al-Azraq (1247-48) es polaritzà d'antuvi a les muntanyes de la serra d'Espadà i es revifà a Bèrnia, el 1254 i 1257 fins a 1276-78, mort el cabdill, ja en temps de Pere el Gran. Les ressonàncies llegendàries d'aquests fets trobaren paral·lels més d'una vegada fins a l'expulsió dels moriscs decretada el 1609 i consumada el 1612.

Centrant-nos a l'època immediata al nostre mapa, cal partir de la pragmàtica de 1525 que provocà la conversió forçada dels musulmans valencians, inclosa la discussió sobre la validesa dels batejos col·lectius organitzats per la Germania. El 1526, quan la pragmàtica encara no s'ha executat, comença la revolta contra les disposicions cristianitzadores amb l'emboscament de musulmans de Benaguasil i d'altres indrets a la serra d'Espadà. Després la sublevació s'escampa a Guadalest, Confrides i la serra de Bèrnia i tot acaba en una desfeta dels insurgents el 1528. Trenta anys de relativa tranquil·litat no mitiguen la mútua desconfiança de cristians vells i nous: hom diu que els moriscs fan focs a Aitana per tal de comunicar-se amb el cim de la serra d'Almudaina i des d'allà trametre les alarmes a Sogorb, o sia Espadà: són 140 km, però visualment possible... L'efervescència antiislàmica es tradueix en dues operacions de desarmament dels moriscs, el 1563 i el 1575. A l'interval s'esdevé l'açament de l'Alpujarra (un altre domini muntanyenc) i la "crisi de 1568", senyalada per Reglà, amb la incorporació a l'arxidiòcesi de València (1569) del patriarca Juan de Ribera que, de més a més, assumiria el paper de virrei. Ell seria el responsable últim de l'expulsió d'un poble que proliferava massa. Els projectes de deportació comencen a prendre cos el 1582, moment de formació del nostre mapa. La consumació va ser el 1609.

La hipòtesi d'un biaix estratègic en la confecció del mapa que va arribar a incorporar-se al *Theatrum* ortelià lliga amb la presència de l'enginyer de Felip II, Gianbattista Antonelli que planifica la defensa litoral, del dibuixant de ciutats flamenc, Anthonie van den Wijngaerde (1563), també al servei del monarca i de la dedicatòria al rei cristianíssim que li fa Ortel del seu atlas que obri una de les sèries més riques i compactes de la història de la cartografia: els atlas neerlandesos. Tots copiaran durant dos segles el model de 1584. La "revolució militar" esdevinguda el segle XV i accentuada el XVI, gràcies a l'increment dels exèrcits, les armes de foc i les fortificacions, va exigir militars capaços d'aixecar croquis o mapes: s'imposaren els enginyers (BUISSERET, 2004).

2. TRES ELEMENTS SIMBÒLICS

La nostra hipòtesi estratègica s'estalona en tres elements semiòtics o simbòlics buriats al mapa de 1584: les torres de guaita marítimes, uns cercles de punts molt localitzats i sis o set siluetes de muntanyes concretes i retolades que són les úniques de tota la planxa. Al primer cop d'ull cap dels símbols esmentats no tindria relació amb els altres; tanmateix, podem trobar-hi una certa imbricació, atesa la circumstància geopolítica de la segona meitat del segle XVI.

Fig. 1. Sector de la costa valenciana entre València i Moncofa segons el mapa d'Ortel (1ª versió) de 1584. S'hi representen i retolen quatre *Atalayas* que vigilen el litoral.

2.1. Les talaies o torres de guaita

El sistema de vigilància de la costa valenciana té arrels molt antigues: algú ha parlat de fenicis en relació a *Hemeroskopeion* (per a avistar les tonyines?); la cartografia portolana medieval insisteix en punts com Peníscola, Orpesa, cap de Cullera, cap Martí, Moraira, cap d'Alcodra, cap de l'Aljup i cap Cerver, que esdevenen fites o senyals marítics, gairebé tots provists de llur talaia. Els perills de la mar, però, deguts a la pirateria mediterrània de signe divers, són una constant que s'accentua fàcticament i perceptual en temps de la monarquia hispànica. Barbarescs i turcs desembarquen cada vegada més sovint entre 1530 i 1540 (Benissa, la Vila Joiosa); el 1550 Dragut cau sobre Cullera, etc. La reacció defensiva de la Generalitat organitzant escamots de tropes més o menys eventuals no era suficient; una de les comeses més peremptòries dels virreis correspon a l'obsessió del "cristianíssim" rei Felip II per a protegir la frontera marítima. A l'Archivo General de Simancas es troben diversos informes sobre la fortificació del Regne de València, el primer dels quals correspon a 1552 (AGS, Estado, lligall 311) i el signa un Francisco March(és), per ara no identificat. L'any següent el virrei Cárdenas, duc de Maqueda, actua sobre la sistematització de la vigilància amb la construcció i reparació de diverses

torres (AGS, Estado, 329-I) almenys fins al 1538. No obstant, el report geogràficament i estratègicament més complet és el de Gianbattista Antonelli, servidor de Felip II, que l'elaborà (1563) a base de dos viatges els 1561 i 1562 (AGS, Estado, 329-I). L'enginyer de Gaeta (Lazio), cap d'un clan molt implicat als projectes del monarca, concep la frontera marítima valenciana com una gran muralla amb portes, baluards, torres i merlets on les talaies no havien de ser només punts de guaita i/o defensa, sinó també d'atac amb el recent progrés de l'artilleria. Allò que més ens interessa de la seva visura és que en aquell moment hi havia 46 torres i encara en projectava de noves. Apropant-nos més a la data del mapa que ens motiva, el 1575, el virrei Vespasiano Gonzaga Colonna (AGS, Guerra Antigua, 79) torna a ordenar un reconeixement del litoral del qual se'n conserven còpies dels dibuixos, recalcant la necessitat de manteniment i construcció de torres en indrets compromesos o desguarnits. Hagut compte que era una funció dels enginyers elaborar "cartas de geographia", no podem excloure la probable execució (Antonelli?) d'un mapa defensiu del litoral.

Tanmateix, al mapa ortelià (fig. 1) no hi figuren més que 27 *talaies* –incloses algunes torres– que consignem al quadre amb la correspondència actual, quan la sabem:

	<i>Theatrum Orbis Terrarum</i>	topònim actual
1	[C. Rojo]	torre de Cap Roig
2	<i>Torre de las Salinas dela Mata</i>	torre Vella de les Salines
3	<i>del Pinet</i>	torre del Pinet
4	<i>Torre del pac</i>	torre del Cap de l'Aljub
5	<i>Torre del carabassi</i>	torre del Carabassí
6	<i>del aigua amarga</i>	torre de l'Aigua Amarga
7	[entre Illot i Agues]	torre del Riu d'Aigües?
8	[entre Agues i la Vila]	torre de Giraleix o del Xarco
9	[penyes de l'Albir]	torre de les Escaletes
10		torre de la Bombarda
11	[cap Negret]	castell de Capnegret
12		torre de Moraira
13		del Descobridor o de l'Ambolo
14		torre del Cap de Sant Antoni
15		torre del Palmar
16		torre de la Valldigna
17		torre de la Gola del Riu
18		fortí del Grau
19		torre del Puig
20		torre d'Almardà
21	[Chinches]	torre d'Almenara? o Xilxes
22	[Mascate]	torre de Moncofa
23		torre de Millars
24	<i>Torre de Oropesa</i>	torre d'Orpesa
25	[Albalato]	torre de la Sal
26	[Cloiuert]	torre d'Almadum?
27		torre del Sòl de Riu

Entre [] el topònim immediat quan no s'hi afilia la torre expressament.

Fig. 2. Els cercles de punts de la Vall de l'Alfàndec (*Val de Alfondes*), la Vall de Seta (*Val de sita*), la Vall de Gallinera i la Vall de Guadalest corresponen a presumptes concentracions morisques. (Mapa del regne de València d'A. Örtel, 2ª Versió, 1595).

La majoria de torres no duen més que el rètol *Atalaia* (de vegades *Atalaya* o *Atalaja*) al costat d'un símbol elemental que consisteix en una torreta (en la segona versió incorpora un redolí) que també s'usa a pobles interiors. Queda palesa, de tota manera, la preocupació estratègica del cartògraf: les torres de costa són, no només unes senyes precioses per a la navegació, sinó també punts de vigilància i d'estalonament defensiu i ofensiu. En la "crisi de 1568", hi intervé l'atac algerià patit el 1560 per Cullera (que no era el primer) i diverses alarmes dels anys successius.

2.2. Els agrupaments moriscs?

Fa molt de temps que em pregunte què són o volen ser els sis nuclis de punts arremolinats a diverses posicions del mapa de 1584 i que es repeteixen a totes les rèpliques dels mapes neerlandesos del segle XVII sense cap explicació (fig. 2). El més septentrional duu el rètol *Val dealmonecir*, zona morisca pertanyent a la fillola de Sogorb; la *Val de Alfondes* coincideix amb la fillola de la Vall d'Alfàndec, focalitzada en l'actual Vall d'Alfàndec; ací el signe –a diferència dels altres– duu un cercle negre central com si expressara un nucli dominant; l'altre, *Rana*, s'avé amb la Llosa de Ranes (fillola de Xàtiva) en una contrada exclusivament morisca. Els altres tres tornen a ser tots *valls*, absolutament moriscs, *Val de gallinera*, una altra fillola ben caracteritzada, *Val de Sita* (ara recordada pel riu de Seta) entre la Serrella i la serra d'Almudaina, i *Val de Guadalest*, ambdues de la fillola d'Oliva.

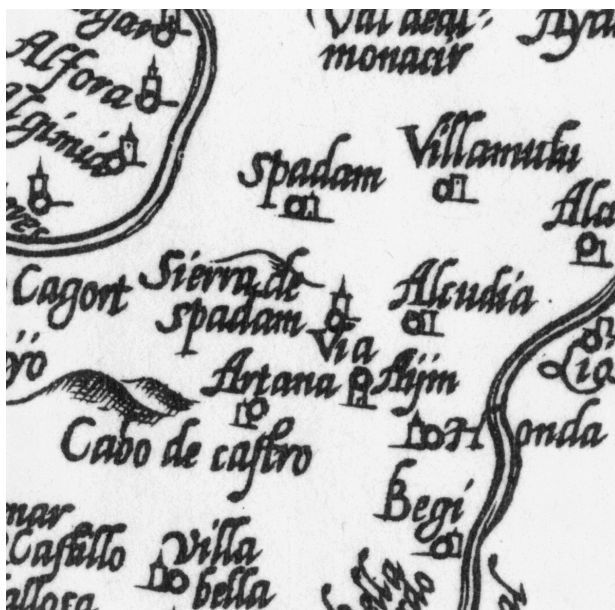

Fig. 3. La serra d'Espadà i la seua representació plàstica, com a refugi morisc, al mapa valencià d'Örtel (1584, 1ª versió). Cagort és Quart de les Valls i Villabella, la Vilavella.

La Vall d'Almonasir agombolava al moment de l'expulsió (1609) 310 llars morisques –1.400 habitants– i havia estat escenari d'una de les batalles més dures i, després, base de control cristiana a la serra d'Espadà. A la Vall d'Alfàndec, el rei havia tornat a comprar-hi terres als pobladors cristians per a repartir-les entre els mudèjars; anys després, quan hi senyorejaven l'abat de la Vall digna, només a Simat i la Xara reunia 92 famílies morisques. La Vall de Gallinera sumava en un polseguera de nuclis 400 focs, els mateixos que la Vall de Guadalest i uns quants menys la Vall de Seta (LAPEYRE, 1959). En poques paraules, tots els llocs marcats pel símbol que comentem corresponen a territori morisc de poblament dispers, encara que cal demanar-nos perquè no n'hi figuren d'altres com la Vall de Laguar, una de les majors concentracions de musulmans pseudoconvertos.

2.3. Les muntanyes

Fent una ullada ràpida a la representació del relleu del mapa d'Örtel –sobretot en comparació amb d'altres del mateix recull–, sobta l'absència gairebé total dels símbols orogràfics habituals en un país no precisament planer. Remirant, però, el gravat trobem una desena de siluetes ombrejades (fig. 3), no sempre retolades amb el nom de l'eminència, que en majoria corresponen a àrees de residència d'habitants musulmans o conversos. Com si muntanya evocara moriscs o, més encara, conflicte amb ells. Una de les siluetes muntanyoses del nord del país duu el rètol *Cabo de castro*, referit probablement al castell de Castro, nucli morisc de difícil accés entre Chóvar i Fondeguiella. A la *Sierra de spadam*, que té també la seua icona i personificà una de les revoltes més sonades (1525-26), hi ha un coll o pic de la Batalla, no lluny d'Aín, Alcúdia de Veo i Benialí, sublevats. Fou el segon refugi més destacat de la revolta on acudí Selim Almansor que, amb els supervi-

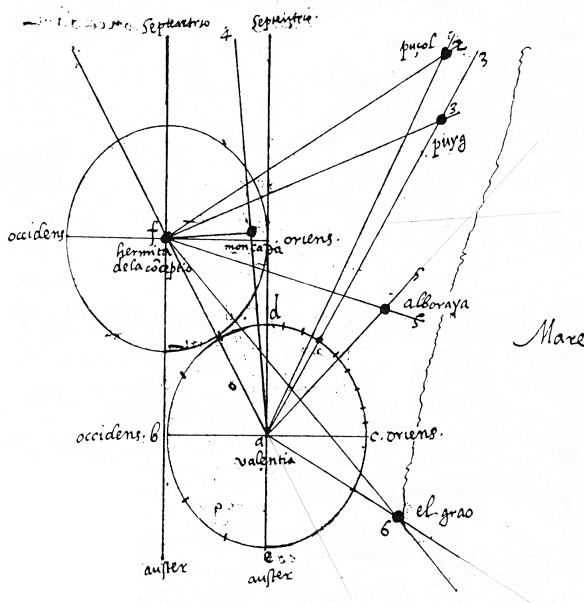

Fig. 4 a. Croquis de la triangulació València -La Concepció-Puçol, al text de Jeroni Munyós de 1568. (Bibliotheca Apostolica Vaticana, Ms. VL 6998, 71 r).

vents acaçats, acabà a la Muela de Cortes com Vicent Turixí, anys després (1610-12), amb els resistents a ser expulsats.

A la part meridional el mapa reporta *Pagos* (Pego) amb una muntanya al peu de la qual hom llig *calas patas*, que ha de ser el "riu" Calapatar. Més clara roman la significació de *lo alto de Bernia* i la seua figura, un dels punts calents on es refugiaren el 1525 els moriscs revoltats i s'arribà a construir un fort –absolutament inútil– el 1563 per inspiració de G.B. Antonelli. El *Cabeco de oro* (Cabeçó de l'Or, 1.305 m), avançat sobre la vorera litoral, fou fins 1304 un dels mollons de la frontera del regne. El *Col de les rates*, accés septentrional a la vall de Tàrbena, queda una mica despenjat al mapa. Cal recordar ací la "nòmina del Coll de Rates" que abastava Tàrbena, el peu de les muntanyes de Polop i Benimantell fins a Confrides i Finestrat i demostra la polarització d'una població perillosa en la circumstància precisa de 1409 i la batalla final de 1528. La retolada *Sierra de Cal* ha de ser la serra del Sit (el 'senyor'; res a veure amb l'"heroi" castellà), immediata a Petrer, deformat com a *Petrix*, on el contingent morisc era també important. Sota la silueta orogràfica no gaire separada de *Val de galinera*, reducte d'un dens poblament morisc dispers, figura *Berranc de bellafi*, deformació eufemística del barranc de Malafí on –al pla de Petracos, concretament–, s'esdevingué una de les batalles que acabaren en rota batuda per als moriscs alçats contra la deportació, el 21 de novembre de 1609. Era l'eixida –o entrada, per als cristians– de la Vall de Laguar: vet ací la preocupació estratègica *avant la lettre*. Encara resten uns *Cauallons* i *Punta reussa*, dos topònims esvaïts que més o menys haurien de raure a la serra dels Talls i al Maigmó. Prop de Petrer hi ha ara una serra del Cavall, però no sembla que hi tingui res a veure; de l'altre preciós topònim, punta Reversa, ningú no me n'ha donat raó.

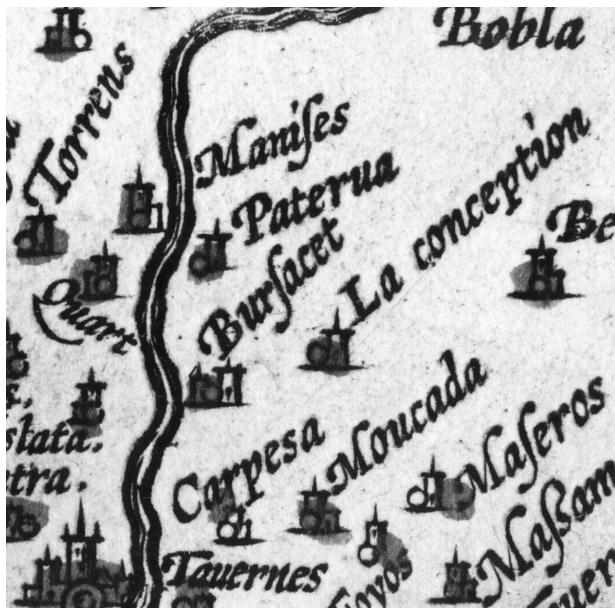

Fig. 4 b. L'ermita de la Concepció, representada amb la categoria de vila, al mapa del regne de València d'Örtel (1595). Aquesta figuració es perpetua a tota la cartografia neerlandesa i al mapa de F.A. Cassaus, cent anys després. Note's que el nord és a la dreta.

3. UN AUTOR COL·LEGIT I UN COMITENT OFICIAL?

Una hipòtesi no consisteix en fer volar coloms. Tracte de basar-me en un context cultural i geopolític ben concret. Per una part tenim els projectes i les operacions estratègiques dels funcionaris de Felip II, G.B. Antonelli, Vespasiano Gonzaga, que *podien* –eren capaços de– elaborar mapes o almenys croquis territorials; no oblidem que el litoral estava ben “descriu” a escales petites a les cartes portolanes. Enllaçar talaies de costa, descobrir indrets desguarnits o mal protegits, era un afer mapístic. Per altra banda, sabem que Jeroni Munyós va fer triangulacions del país amb finalitat cartogràfica (ROSSELLÓ, 2000; NAVARRO, 2004) com demostra la presència de la Concepció –una ermita insignificant de Godella–, que li serví de vèrtex d’una de les operacions, a tota la cartografia neerlandesa, començant pel mapa de 1584 (figs. 4 a i b). Més encara, Jeroni Munyós, catedràtic de l’Estudi general de València, matemàtic i geodesta, va dedicar-se a l’estadística i, per encàrrec oficial, elaborà un còmput de població (1565-72) a l’efervescent època en què ens movem, de més a més d’una descripció geogràfica del regne. R. Chabàs (1890) refereix que el manuscrit de l’estadística conté una *traça*, és a dir, un mapa *del Regne* que algun historiador hauria de recercar als arxius d’Osuna. Més que de la Generalitat, caldria pensar en la inspiració de l’arquebisbe i futur virrei (1602-04) Juan de Ribera, o del mateix Vespasiano Gonzaga (1575-78). De les aficions cartogràfiques del primer, en tenim proves a la seua biblioteca; es conserva encara al Col·legi del Corpus Christi de València, que ell va fundar, un exemplar –únic al món– del mapamundi mural imprès de 146 x 214 cm, original de Pieter (van) Planck o Petrus Plancius (1552-1622, un teòleg calvinista a casa d’un dels majors debel·ladors d’heretges posttridentins!),

publicat el 1592 amb el títol *Noua et exacta Terrarum Orbis Tabula*. La implicació del virrei Gonzaga, príncep de Sabionetta, als afers geoestratègics, ja l'hem comentada.

4. ENTRE L'ERUDICIÓ CLÀSSICA I L'APLICACIÓ PRAGMÀTICA

El ròssec ptolemaic era ben perceptible el segle XVI a la primera cartografia impresa els fonaments de la qual eren més clàssics que no tècnics. La reducció dels topònims ptolemaics i plinians de ciutats i rius era una mena de consigna. Els matemàtics –sovint doblats d'humanistes com Jeroni Munyós– s'obligaven a cohonestar el saber clàssic amb la incipient tècnica geodèsica i les possibilitats del gravat imprès. Els mapistes comercials, amb A. Örtel al capdavant, elaboraren un estil cartogràfic que assumeix convencionalismes decoratius molt reiterats com els monstres marins, els vaixells de doble tipologia, la simbologia urbana, etc. els quals no descarten la utilitat del document per al viatger, el polític o el planificador. I ací ve l'aplicació estratègica. Gosaria dir que a la base de molts de mapes hi ha intervingut la preocupació defensiva. Les galeres i naus redones són representades sovint en combat... El perill extern i intern (turcs, barbarescs i moriscs, al nostre cas) accentuen un vessant determinístic: al pla de Petracos *pot* esdevenir-se una acció bèl·lica i a Cullera un desembarc; efectivament s'hi havia produït o s'hi verificarien. La “nació dels cristians nous de moros del Regne de València” (HALPERIN, 1955) era un risc quintacolumnista i una execrecència social que calia jugular segons els criteris de la monarquia. Els virreis ho sabien i J. Munyós o d'altres –per ara– innominats col·laboradors contribuïren a “resoldre” el problema. Un segle després Francisco A. Cassaus (1693) aixecava un altre mapa (el primer imprès autènticament valencià) que també era per a la guerra. Pragmatisme polític.

19 de juliol 2004

BIBLIOGRAFIA

- BANYULS, Antoni, BOIRA, Josep V. i LLUESMA, JOSEP A. (1996): *Arquitectura i control del territori. La defensa del litoral de la Marina Alta al segle XVI*. Benissa, Institut de Cultura “Juan Gil-Albert”-Ajuntament. 77 pp.
- BLEDA, Jaime (1618): *Corónica de los moros de España*. València, F. Mey. 1.071 pp. (Reedició facsímil, Universitat de València, 2001).
- BOIRA, Josep V. (1992): Geografia i control del territori. El coneixement i la defensa del litoral valencià al segle XVI: l'enginyer Joan Baptista Antonelli. *Cuadernos de Geografía*, 52: 183-199
- BORONAT, Pascual (1901): *Los moriscos españoles y su expulsión: estudio histórico-crítico*. València, Vives Mora. Dos volums.
- BUISSET, David (2003): *La revolución cartográfica en Europa, 1400-1800*. Barcelona, Paidós. 255 pp.
- CHABÀS, Roque (1890): Los moriscos de Valencia y su expulsión. *El Archivo*, 4: 231-234 i 377-388
- L'expulsió dels moriscos del Regne de València* (1997): València, Fundació Bancaixa. 107 pp. + làms. f.t. (Catàleg d'una exposició).

- HALPERIN-DONGHI, Tulio (1955): *Un conflicto nacional: moriscos y cristianos viejos en Valencia*. Buenos Aires, Facultad de Filosofía y Letras. 284 pp. (Reedició de 1980, València, Institutió Alfons el Magnànim).
- LAPEYRE, Henri (1959): *Géographie de l'Espagne morisque*. Paris, SEVPEN. 304 pp.
- MARTÍ, Joaquim (1991): *Les Ordinacions de la costa marítima del Regne de València (1673)*. Barcelona, Institut de Filologia Valenciana-Publicacions de l'Abadia de Montserrat. 210 pp.
- NAVARRO, Víctor (2004): *Jerónimo Muñoz. Introducció a la Astronomia y la Geografía*. València, Consell Valencià de Cultura. 354 pp.
- PARKER, Geoffrey (1992): *Maps and Ministers: The Spanish Habsburgs*. BUISSERET, D. (ed.) *Monarchs, Ministers, and Maps*. Chicago, The University of Chicago Press. 189 pp. Cf. pp. 124-152
- REQUENA, Francisco (1997): *La defensa de las costas valencianas en la época de los Austrias*. Alacant, Instituto de Cultura "Juan Gil Albert". 318 pp.
- ROSSELLÓ, Vicenç M. (1988): El mapa del Regne de València de Cassaus (1693). La seua filiació i descendència. *Homenatge al doctor Sebastià Garcia Martínez*. València, Conselleria de Cultura-Universitat de València. Cf. t. II, pp. 177-199
- ROSSELLÓ, Vicenç M. (2000): Jeroni Munyós i la primera triangulació valenciana (Per a Oertel?). *Cuadernos de Geografía*, **67/68**: 137-146